

**Військово-політична діяльність ніжинського полковника
Матвія Гвинтівки: зрада чи захист державних
і національних інтересів Гетьманщини?**

Стаття присвячена військово-політичній діяльності козацького старшини Матвія Гвинтівки та її впливу на зовнішню і внутрішньополітичне становище Гетьманщини II пол. XVII ст. Особливі наголос зроблено на українсько-московських міждержавних протиріччях у той період.

Ключові слова: Гетьманщина, козацька старшина, М. Гвинтівка, Московське царство, Ніжинський козацький полк, посольство, Чорна рада.

Статья посвящена военно-политической деятельности казацкого старшины М. Гвинтовки и ее воздействию на внешне и внутриполитическое положение Гетманщины II пол. XVII в. Отдельный акцент сделан на украинско-московских межгосударственных противоречиях в тот период.

Ключевые слова: Гетманщина, казацкая старшина, М. Гвинтовка, Московское царство, Нежинский казацкий полк, посольство, Черная рада.

The article is dedicated military and political activities of the Cossack elder M. Hvyntivka and its impact on foreign and domestic political situation of Hetmanate in second half of XVII century. A special emphasis was laid on Ukrainian-Muscovite international controversy at that time.

Key words: Hetmanate, Cossack Elders, M. Hvyntivka, Muscovy, Nizhyn Cossack regiment, embassy, Black Council.

Проблемою вивчення державотворчого доробку окремих діячів козацько-гетьманської держави, сьогодні займається ціла плеяда істориків. Особливої уваги та значення привертає вивчення регіонального аспекту цієї проблеми, зокрема персоналій, що впродовж II пол. XVII–XVIII ст. займали полково-сотенні посади гетьманської адміністрації та своєю діяльністю визначали внутрішню та зовнішню політику Гетьманщини. Показово, що незважаючи на появу протягом останніх десятиліть ґрунтовних праць та наукових розвідок В. Заруби, В. Кривошеї, С. Коваленка, О. Пугач та інших дослідників, присвячених кадровому складу козацько-гетьманської держави сер. XVII–XVIII ст., життєвий шлях і діяльність окремих полковників залишаються маловивченими.

350-ті роковини Чорної ради в м. Ніжині червня 2013 р., черговий раз звертають увагу українських істориків до аналізу та детального осмислення державотворчої діяльності козацької старшини, що прийшла до влади у 1663 р. разом з гетьманом Іваном Брюховецьким. Так, одним з маловідомих діячів доби "Руїни" є Матвій Микитович Гвинтівка, який протягом 1663–1667 рр. та на поч. 1672 р. очолював Ніжинський козацький полк – провідний осередок українського державотворення Лівобережної України козацької доби. Водночас у перерві між ніжинськими полковництвами, М. Гвинтівка обіймав посаду генерального осавула (1669–1671 рр.) в уряді гетьмана Д. Ігнатовича (Дем'яна Многогрішного) та двічі керував похідними козацькими полками у ранзі наказного гетьмана.

Військово-політична діяльність М. Гвинтівки не була предметом окремих наукових розвідок. Поряд з документами "Актів Южной и Западной России" та козацьких літописів державотворчому доробку ніжинського полковника присвячено лише поодинокі згадки на сторінках наукових праць вітчизняних істориків, енциклопедичних довідників тощо [1, с. 132].

Метою даної статті є спроба висвітлити ключові аспекти військово-політичної діяльності та внеску ніжинського полковника М. Гвинтівки у розвиток національно-визвольних змагань українського народу II пол. 60-х – поч. 70-х рр. XVII ст.; спробувати підбити підсумки історіографічних дискусій стосовно зради чи захисту М. Гвинтівкою національних та державних інтересів Гетьманщини супроти колоніальної політики Московського царства.

Як і більшість генеральної та полково-сотенної старшини, що в ході кривавих сутичок 17–18 червня 1663 р. обабіч Ніжина здобули свої посади, Матвій Гвинтівка був вихідцем із нижчих прошарків запорізького козацтва. Своє прізвисько "Гвинтівка", під яким Матвій і увійшов до історії, було отримано ним на Запорізькій Січі. Можемо припустити, що завдяки влучній стрільбі з гвинтівки – рушниці з гвинтовим нарізом у каналі ствола, що використовувалася у ближньому бою, – січові побратими охрестили Матвія таким прізвиськом. Відомості про дату, місце його народження та ранню діяльність відсутні. Перші ж згадки про М. Гвинтівку пов'язані зі зреченням Юрієм Хмельницьким у 1663 р. гетьманської булави та намаганнями Московського царства закріпити своє панування на Лівобережній Україні шляхом обрання "свого" гетьмана, на противагу пропольському ставленнику Павлу Тетері. Головними претендентами на гетьманську булаву постали наказний гетьман Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко (1659–1663 рр.) та "кошовий гетьман" Іван Брюховецький.

Саме в оточенні прихильників останнього кандидата впродовж 1663 р. активно діяв М. Гвинтівка. Незважаючи на свою неписьменність, цей козак відрізнявся неабиякими організаторськими та військовими здібностями. Готуючись до проведення Чорної ради в Ніжині, І. Брюховецький розіслав запорожців до лівобережних міст із закликом до народних мас, розорених війною та здирництвом старшини, збиратися на генеральну раду під Ніжин, де вони зможуть поквитатися за всі утиски та знущання [2, с. 259]. Полковниками над запорізькими полками було призначено козаків із голоти М. Гвинтівку і Волевича, яким було дозволено вербувати до своїх полків усіх охочих до розправи над старшиною. Згодом загін М. Гвинтівки взяв участь у безпосередніх подіях ніжинської Чорної ради. Крім того, брак джерельних свідчень не дозволяє з'ясувати особистий внесок полковника в перебіг подій ради. Також невідома і участь М. Гвинтівки у триденному грабунку полкового міста Ніжина та його околиць – центру зосередження опозиційних І. Брюховецькому "золотаренківців", що був здійснений після Чорної ради. Прихід І. Брюховецького до влади сприяв стрімкій політичній кар'єрі "вихідця з голоти". Уже в кінці червня 1663 р. йому було надано ніжинське полковництво, утримуване до 1667 р. У листопаді 1663 р. М. Гвинтівка взяв участь в українсько-московських міждержавних переговорах та підписанню Батурицьких статей – нового договору, що повинен був визначити умови перебування Гетьманщини у складі Московського царства. Зважаючи на свою неписьменність, замість ніжинського полковника підпис під Батурицькими статтями поставив писар Ніжинського полку Никифор Олексій [3].

Варто зазначити, що перше 4-річне ніжинське полковництво М. Гвинтівки, на відміну від його попередників та наступників, не донесло до нас достатньої кількості збережених документів, зокрема універсалів, виданих полковником. У ході дослідження було виявлено лише один полковницький універсал про дозвіл Петру Бражнику та воронізькому козаку Карпові Юрковичу зайняти греблю на річці Осот та побудувати там млин, датований 30 липня 1667 р. і виданий у Каневі [4, с. 899]. Так, універсал присвячений поширеному в II пол. XVII ст. процесу майнового збагачення козацтва за рахунок відібраних у роки національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького колишніх земель та угідь польської шляхти.

Першою військовою акцією ніжинського козацтва на чолі з М. Гвинтівкою стала участь у поході І. Брюховецького проти правобережного гетьмана П. Тетері кін. 1664–1665 рр., з метою змусити останнього відмовитися від протекторату Речі Посполитої. Усупереч зайняттю Канева та інших правобережних міст, лівобережні козацькі полки

І. Брюховецького не змогли виконати поставленого завдання, водночас, черговий раз розпалюючи вогнище громадянської війни в Україні. У середині 1665 р., залишивши в Каневі частини Ніжинського, Прилуцького та Зіньківського полків на чолі з наказним гетьманом Дмитром Єрмолаєнком (теж вихідцем з Січі, що після Чорної ніжинської ради 1663 р. отримав полковницьку посаду), гетьман І. Брюховецький разом з ніжинським полковником М. Гвинтівкою та іншими старшинами повернулися до Глухова. Завершення воєнних дій на Правобережжі було викликано військовими невдачами та нагальністю вирішити міждержавні непорозуміння між Гетьманщиною і Москвою, залишені після підписання Батуринських статей. Відчуваючи поступову втрату авторитету своєї влади серед лівобережного козацтва та вбачаючи у московському цареві власну опору, 11 вересня 1665 р. І. Брюховецький першим з усіх українських гетьманів особисто прибув до Москви. Багаточисельне українське посольство налічувало близько 500 представників. Зважаючи на усталену в II пол. XVII ст. традицію зовнішньополітичних відносин козацької старшини, що полягала в формуванні посольства з представників кожного полку Гетьманщини, делегатів від Ніжинського полку очолював полковник М. Гвинтівка [5, с. 98]. Московські можновладці досить "тепло" зустріли українську козацьку старшину. Більшості прибулих було надано дворянські титули та земельні володіння. Так, ніжинський полковник М. Гвинтівка, окрім права власності на село Нехаївку, став першим мешканцем Ніжина, який отримав титул московського дворянина. Пізніше у володіння ніжинського полковника перейшло с. Комарівка першої полкової ніжинської сотні [6, с. 34].

Обдарувавши українську старшину дворянськими титулами та новими земельними наділами, московський уряд сподівався на її поблажливу позицію відносно питання обмеження внутрішнього суверенітету козацько-гетьманської держави у складі унітарного Московського царства. Однак у ході міждержавних переговорів українське посольство не змогло дійти одностайного рішення. Незалежно від волі московського царя Олексія Михайловича (1645–1676 рр.) та думки гетьмана І. Брюховецького, частина козацького старшини відмовилась підписувати неприйнятний для них Московський договір. У числі означеної старшини перебував і ніжинський полковник М. Гвинтівка. Лише за допомогою політичного тиску царських чиновників та загрози висилки до "сибірського пекла", українське посольство погодилось затвердити статті Московського договору. Варто зазначити, що московський цар не потребував особистої згоди всіх українських старшин. Зважаючи на неписьменність генерального уряду гетьмана І.

Брюховецького, підпис за опозиційно налаштованих полковників поставили полкові писарі відповідних полків. Так, замість М. Гвинтівки, Московський договір підписав полковий писар Ніжинського полку Петро Рачинський [7].

Отже, загострення внутрішньо старшинської боротьби за владу, нівелювання гетьманом І. Брюховецьким цілісності та автономності української державності, поступова інтеграція України до складу Московської держави сприяли швидкій зміні політичних поглядів і переконань М. Гвинтівки. Уже через два роки після Чорної ради 1663 р. він перейшов до опозиції гетьману І. Брюховецькому та його промосковській політиці.

Відмова підписувати Московський договір та невдоволення реалізацією його на практиці, призвела до конфлікту між гетьманом та ніжинським полковником. Опіраючись входженню Гетьманщини до податкової системи внутрішньо московського зразка та непосильним податкам на користь Москви, масштабне козацько-селянське повстання охопило Переяславський полк. У ході заколоту повстанці вбили переяславського полковника Д. Єрмоласенка та оточили московську залогу в переяславській фортеці. Під загрозою поширення повстання опинився Миргородський полк. Завдання придушити виступ та зберегти владу гетьмана І. Брюховецького було покладено на військові сили Чернігівського, Ніжинського, Гадяцького, Лубенського, Прилуцького і Полтавського полків. Великі бої між повстанцями та урядовими військами відбулися у липні 1666 р. поблизу міст Гельмязева та Піщаної, де діяли козаки Ніжинського й Чернігівського полків. Показово, що володіючи військовою перевагою, ніжинський полковник М. Гвинтівка прийняв рішення не воювати проти власного народу, перейшовши з частиною ніжинських сотень на бік повсталих [8, с. 154]. Дане рішення М. Гвинтівки яскраво засвідчило розбрат у старшинському середовищі та помилковість політики тодішнього гетьмана. У кінці 1666 р. повстання у Переяславському полку було придушене. Незважаючи на непокору гетьману, М. Гвинтівці вдалося зберегти власну посаду. Вочевидь, І. Брюховецький не наважився стратити полковника, щоб остаточно не втратити підтримки рядового козацтва та січовиків.

Збройні виступи козацько-селянських мас проти реалізації умов українсько-московської угоди 1665 р., змусили гетьмана І. Брюховецького черговий раз порушити перед царем Олексієм Михайловичем питання московської військової допомоги у збереженні внутрішнього порядку в Україні. Вочевидь, з цією метою у жовтні 1667 р. М. Гвинтівка разом з ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем перебував у Москві, де від Посольського приказу отримав черговий

підкуп у сумі 20 крб [9]. Однак дане посольство не принесло результатів. Лівобережними полками поширювалися збройні повстання, що носили відвертий антимосковський характер. Як відомо з джерел, ніжинський полковник М. Гвинтівка відмовився придушувати козацько-селянські повстання силами Ніжинського полку, пояснюючи це тим, що "ніхто і ніде свій зі своїм не воює". Колишній прибічник "кошового гетьмана" на Чорній раді 1663 р. звернувся до І. Брюховецького з закликом скласти свою владу на користь правобережного гетьмана Петра Дорошенка (1665–1676 рр.). У відповідь Іван Брюховецький власним наказом позбавив М. Гвинтівку ніжинського полковництва, звинувативши його в невірній службі. Новим ніжинським полковником було призначено Артема Мартиновича.

За наказом гетьмана М. Гвинтівку було ув'язнено та переведено до гадяцької фортеці. Проте згодом на початку 1668 р., у зв'язку з трансформацією поодиноких антимосковських козацько-селянських повстань у другу українсько-московську війну, його було переведено до ніжинського замку під особистий нагляд ніжинського полковника А. Мартиновича. Знаменно, що відчайдушно придушуючи козацько-селянські виступи проти московського гніту на початковому етапі, І. Брюховецький у січні 1668 р. особисто очолює козацькі війська у новій українсько-московській війні 1668 р. Але політичним планам гетьмана укласти союз з П. Дорошенком і перейти під протекторат Османської імперії не судилося збутись. У червні 1668 р. на Сербиному полі, рухаючись на зустріч військам П. Дорошенка, його було вбито козаками.

Смерть І. Брюховецького та відхід у кінці липня 1668 р. П. Дорошенка на Правобережжя дозволили М. Гвинтівці позбутися ув'язнення. Українсько-московська війна на літо 1668 р. повністю підірвала сили Гетьманщини, поставивши наказного гетьмана Лівобережжя Дем'яна Ігнатовича (Многогірного) у безвихідне становище. За відсутності людських сил для подальшої боротьби, єдиним виходом було укладання мирного договору з Москвою. Розуміли це і більшість козацьких старшин, зокрема і М. Гвинтівка, що був згоден піти на переговори з московським урядом. Саме після відвертого тиску М. Гвинтівки та брата гетьмана Василя, Д. Ігнатович погодився на замирення з Олексієм Михайловичем. До того ж взяття та повне знищення 11 серпня 1668 р. військами князя Григорія Ромодановського полкового міста Ніжина, остаточно показало безперспективність подальшої боротьби.

Ситуацію погіршував і кримський фактор, означений новим походом татар – союзників гетьмана П. Дорошенка на Лівобережжю України. 10 жовтня 1668 р. кримські орди підійшли до Путивля. У битві

під Гайвороном українсько-московські війська очолювані князем Г. Ромодановським та старшинами М. Гвинтівкою і В. Ігнатовичем завдали ворогу відчутних втрат. Водночас, у ході бою, за свідченнями ніжинського протопопа Симеона Адамовича, загинули син та челядник М. Гвинтівки [10, с. 95].

До Москви було відправлено чергове українське посольство з метою скасувати неприйнятні для української старшини умови Московського договору 1665 р. На чолі посольства, що дипломатичним шляхом намагалися залагодити наслідки українсько-московської війни, 1668 р. перебували М. Гвинтівка та В. Ігнатович. Посли заявили Малоросійському приказу, що наказний гетьман Д. Ігнатович прагне залишитися у союзі з московським царем. Не розриваючи відносини України з Московією, Д. Ігнатович рішуче домагався відновлення умов Переяславської угоди 1654 р. [11, с. 228]. Підсумком переговорів стало підписання у березні 1669 р. Глухівських статей – нового українсько-московського міждержавного договору. Царський уряд змушений був відмовитися від введення в Україні податкової та адміністративної систем внутрішньо московського зразка, а московські стрільці залишилися лише у найбільших містах Лівобережжя – Переяславі, Ніжині, Чернігові, Острі. Таким чином, текст Глухівських статей став максимальним дипломатичним успіхом української старшини в відносинах з Москвою, зважаючи на відсутність єдності для збройного протистояння московським стрільцям і результати спалення військом князя Г. Ромодановського міст Ніжина та Чернігова. Входження в довіру до нового гетьмана Д. Ігнатовича (1669–1672 рр.) сприяло подальшому просуванню М. Гвинтівки шаблями політичної кар'єри. Український історик кін. ХІХ ст. О. Лазаревський та сучасні вітчизняні дослідники називають його одним із найближчих соратників лівобережного гетьмана [12, с. 8]. Отримавши посаду генерального осавула, М. Гвинтівка двічі впродовж 1669–1672 рр. перебував у ранзі наказного гетьмана. Так, у 1670 р. він брав участь у придушенні козацько-селянської війни під проводом Степана Разіна на Слобожанщині [13, с. 297].

Активність М. Гвинтівки у залагодженні українсько-московського конфлікту у 1669 р. сприяло формуванню в історіографії його образу як зрадника українських інтересів. Цієї тези дотримуються історики О. Реснт, І. Коляда, сучасний ніжинський краєзнавець О. Уривалкін. Приписуване ніжинському полковнику тавро зрадника закріпилося в українській історіографії під впливом російсько-радянської історичної школи та його приналежності до близького оточення Д. Ігнатовича, який активно протидіяв інкорпорації Гетьманщини до складу Московського царства. Поштовхом до формування даного образу

сприяло те, що січовик М. Гвинтівка став ніжинським козаком, який найчастіше перебував у складі українських посольств до Москви. Відомо, що найменше 5 його поїздок: у вересні 1665 р., жовтні 1667 р., січні 1669 р., травні 1669 р., січні 1671 р. Одна з поїздок уже на посаді генерального осавула є недатованою [14]. Проте, у супереч першому уявленню, ми можемо стверджувати, що М. Гвинтівка належав до числа помірковано національно налаштованої козацької старшини на чолі з гетьманом Д. Ігнатовичем, що шляхом переговорів та продовженням політики полівасалітету у зовнішніх відносинах з сусідніми державами намагалися зберегти українську державність.

Підтвердженням прихильності М. Гвинтівки до захисту та збереження української державності є недовіра до нього з боку московського уряду, незважаючи на ряд його візитів до Москви. Хиткість своїх позицій відчував і гетьман Д. Ігнатович, що неодноразово повертався до поновлення умов Переяславського договору 1654 р. і наголошував на амністії засланих до Сибіру українських старшин. З метою протидіяти зростаючому московському впливові у порубіжному з Москвою Ніжинському полку, на початку 1672 р. гетьман вдруге надає М. Гвинтівці ніжинське полковництво [15, с. 642]. Як наслідок, за підтримки московських стрільців проти гетьмана Д. Ігнатовича та національно налаштованої козацької старшини була організована змова. Вночі 13 березня 1672 р. стрільці батуринської залози оточили гетьманський двір. Дем'яна Ігнатовича було спіймано та заарештовано. Дізнавшись про арешт гетьмана, ніжинський полковник М. Гвинтівка поспішно залишив свій будинок у Ніжині на території Старого міста та подався до сотенного містечка Коропа Ніжинського полку. З відписки ніжинського воєводи в Ніжині Івана Ржевського від 14 березня 1672 р. ми довідуємося, що останній віддав наказ опечатати будинок ніжинського полковника. Відразу ж до швидкої повторної присяги на вірність московському царю Олексію Михайловичу було приведено наказного полковника ніжинського Василя Ігуменського, що дозволило Москві уникнути збройних виступів і можливого варіанту взяття ніжинцями полковника під свій захист. Сам М. Гвинтівка, коротко зупинившись у Коропі, вирушив у напрямку до Москви. Чому полковник подався саме в такому напрямку? Чи він намагався будь-що врятувати своє життя? На ці питання поки немає відповідей. Варто лише припустити, що вирушивши до Москви в той час, коли гетьмана вже було заарештовано, М. Гвинтівка міг покладатися лише на свій досвід попередніх візитів до російської столиці та особистий авторитет. Саме тут, у столиці Московської держави, М. Гвинтівка і був заарештований як зрадник. Антимосковські заколотники разом зі своїми сім'ями були заслани до

Сибіру, де більшість з їх і померли. Разом з Матвієм Гвинтівкою у далеку дорогу до Сибіру вирушили його дружина Ірина та сини Юхим та Федір. Подальша доля колишнього ніжинського полковника є невідомою.

Отже, життя і діяльність провідного військового і державного діяча II пол. 60-х – поч. 70-х рр. XVII ст. Матвія Гвинтівки яскраво характеризує еволюцію державницьких поглядів представників політичної еліти Гетьманщини. Неоднозначність військово-політичної діяльності М. Гвинтівки, означена браком джерел та строкатістю історіографічних оцінок, породжує своєрідну дискусію стосовно зради чи захисту ним державних і національних інтересів України. Поряд з тим, проведений аналіз попередніх наукових досліджень, факти відмови ніжинським полковником підписувати Московський договір й придушувати збройні виступи власного народу, намагання зберегти єдність українських земель обох берегів Дніпра, перебування в близькому оточенні до гетьмана Д. Ігнатовича, недовіра з боку царського уряду та саме заслання до Сибіру дозволяють стверджувати про намагання М. Гвинтівкою зберегти права та свободи українського народу перед наступом Московської держави.

Література

1. Українське козацтво : мала енциклопедія / кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко ; відпов. ред. С. Р. Лях. –2-ге, вид. доп. і перероб. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 672 с.

2. Горобець В. В. "... нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить". Елекційні змагання на Лівобережжі України 60-х років XVII ст. / В. В. Горобець // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – № 4. – С. 237–264.

3. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) : матеріали до укр. дипломатарію / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ ; Львів, 2004. – С 260.

4. Там само.

5. O'Brien B. Muscovy and the Ukraine: from the Pereiaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667 / B. O'Brien. – Los Angeles : University of California press Berkeley and Los Angeles, 1963.–140 p.

6. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1901. – 417 с.

7. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) : матеріали до укр. дипломатарію / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ ; Львів, 2004. – С. 279.

8. Історія Української РСР : у 8 т. і 10 кн. / Г. Я. Сергієнко та ін. – К., 1979.

Т. II. – 1979. – 616 с.

9. Кривошея В. В. Урядова старшина Гетьманщини : енциклопедія / В. В. Кривошея. – К., 2010. – С. 277.

10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные Археографическою комиссиею : в 15 т. – СПб., 1863–1892.

Т. VII. (1657–1663, 1668–1669 гг.). – 1872. – 398 с.

11. Реєнт О. Усі гетьмани України / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – Харків : Фолюс, 2007. – 415 с.

12. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления : в 3 т. / А. М. Лазаревский.

Т. II : Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.

13. Історія Української РСР : у 2 т. / ред. кол. О. К. Касименко (головн. ред.) та ін. – К. : Видавництво АН УРСР, 1953.

Т. I. – 1953. – 784 с.

14. Кривошея В. В. Урядова старшина Гетьманщини : енциклопедія / В. В. Кривошея. – К., 2010. – С. 278–279.

15. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные Археографическою комиссиею : в 15 т. – СПб., 1863–1892.

Т. IX. (1668–1672 гг.). – 1877. – 988 с.